

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота бакалавра

з теми:

**«СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ ЗАГИБЛИХ ВОЯКІВ ТА
ІНВАЛІДАМ ВІЙНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1877-1914 РР.)»**

Виконала: студентка 4 курсу
спеціальності 032 Історія та археологія
денної форми навчання

Омелянчук Аліна Олександрівна

Науковий керівник:

Стецюк Вадим Борисович,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2021 рік

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія проблеми. Джерельна база дослідження.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
Розділ 2. Історичний досвід та правові основи соціальної допомоги інвалідам війни та родинам загиблих військовослужбовців.....	13
2.1. Солдатські сім'ї у дореформений час: правовий і матеріальний статус, особливості соціальної допомоги.....	13
2.2. Правові засади надання допомоги сім'ям загиблих вояків та інвалідам війни.....	23
Розділ 3. Діяльність органів влади та самоврядування щодо допомоги сім'ям загиблих вояків та воякам-інвалідам.....	31
3.1. Урядові заходи з допомоги «нужденним» в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр.....	31
3.2. Діяльність місцевої влади і органів самоврядування щодо допомоги інвалідам війни, вдовам і сиротам учасників російсько-японської війни 1904-1905 рр.	35
Розділ 4. Участь громадських організацій та церковних інституцій у допомозі інвалідам війни та сім'ям загиблих.....	47
Висновки.....	47
Список використаних джерел і літератури.....	50

ВСТУП

Сучасна Україна, змушена з 2014 р. протистояти збройній агресії Росії, зіштовхнулася із цілим рядом викликів. Одним із найгостріших серед них стало надання матеріальної, медично-реабілітаційної та психологічної допомоги учасникам бойових дій, а також членам їх родин. За даними вітчизняного оборонного відомства, з 18 березня 2014 р., коли в Сімферополі загинув перший український військовий, до весни 2021 р. загинули понад чотири тисячі захисників України. У багатьох із них залишились дружини, діти, батьки похилого віку, інші родичі. Ці люди заслуговують на підтримку з боку держави і суспільства, однак не завжди подібна підтримка є вчасною та адекватною. За таких умов значний інтерес становить досвід соціальної допомоги попередніх історичних епох, зокрема, другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; специфіка вказаного періоду полягає в тому, що саме в цей час як на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій, так і в більшості європейських країн відбувся перехід до масових армій, військовослужбовці яких та члени їхніх сімей потребували принципово нових форматів допомоги з боку держави. Якщо досвід імперії Габсбургів у цьому відношенні є досить обмеженим (у 1866-1914 рр. країна не брала участі у масштабних воєнних конфліктах), то досвід Наддніпрянської України, населення якої змушене було взяти участь у двох великих війнах (з Туреччиною у 1877-1878 рр. та з Японією у 1904-1905 рр.), а також низці конфліктів низької інтенсивності, може становити інтерес і в наш час.

Зауважимо, що дана тема лише побіжно розглядалась вітчизняними дослідниками, що висвітлювали окремі її аспекти. Більше того, ряд авторів радянської доби цілковито ігнорували будь-які здобутки царського уряду у

даній сфері; водночас сучасні російські історики, активно звертаючись до вказаної тематики, в більшості випадків висвітлюють її в загальноімперському масштабі, ігноруючи специфіку окремих регіонів імперії, в тому числі Правобережної України з її етнічним та релігійним різноманіттям, низьким рівнем урбанізації тощо.

Все це доводить **актуальність** досліджуваної теми, свідчить про необхідність її подальшого об'єктивного та неупередженого вивчення, а за певних умов – застосування історичного досвіду в сучасних реаліях.

Об'єкт дослідження – суспільство Правобережної України кінця XIX – початку XX ст., насамперед, такі його маргіналізовані верстви як солдатські вдови і сироти, а також інваліди війни.

Предметом дослідження є надання допомоги інвалідам війни та сім'ям загиблих у воєнних конфліктах у Правобережній Україні в пізній імперський період.

Хронологічні межі охоплюють період з 1877 р., коли вступило в дію нове законодавство щодо соціального забезпечення сімей мобілізованих до армії, і до серпня 1914 р., коли з початком I світової війни система допомоги родинам учасників війни докорінно змінилась. Додаткові хронологічні межі можуть охоплювати більш широкий період з метою більш детального розкриття теми.

Географічні межі дослідження охоплюють три губернії Правобережної України – Київську, Подільську і Волинську – в адміністративних межах останньої чверті XIX – початку XX ст.

Мета дослідження – проаналізувати правову базу та практики втілення надання допомоги сім'ям загиблих вояків та інвалідам на Правобережній Україні в пізній імперський період.

Відповідно до цієї мети ставляться наступні **завдання**:

- охарактеризувати систему допомоги військовим інвалідам, солдатським вдовам і сиротам у дореформений час;
- проаналізувати правову базу, що регулювала соціальну допомогу родинам загиблих та особам, що стали інвалідами внаслідок військової служби;
- дослідити заходи державних інституцій та органів самоврядування, покликані забезпечити інвалідів війни та сім'ї загиблих військовослужбовців;
- висвітлити заходи громадських організацій, церковних об'єднань та інших недержавних структур, що мали на меті допомогти сім'ям загиблих військових та інвалідам війни.

В основі **методологічного підходу** до вивчення проблеми лежать принципи об'єктивності, історичної істини та історичної правди, що дозволило уникнути упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів. Проблема висвітлюється комплексно, що відповідає принципу системності. Авторка, сповідуючи принцип світоглядної толерантності, шанобливо ставиться до думок, які не співпадають з її узагальненнями та висновками. Методи аналізу та синтезу дозволили розрізнені думки про соціальну допомогу інвалідам війни та родинам загиблих військовослужбовців звести до єдиної досліджуваної проблеми, визначити її складові частини.

Апробація результатів дослідження відбулась в ході IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (м. Кам'янець-Подільський, 2021 р.) та круглого столу «Поділля в добу великих реформ» (м. Кам'янець-Подільський, 2021 р.).

Практичне застосування: матеріал з даної роботи доцільно використати на уроках з історії України у школі, при підготовці до семінарських занять, підготовці статей тощо.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається з вступу, чотирьох проблемних розділів, висновків та списку літератури і джерел.

ВИСНОВКИ

У дореформений час, коли солдати розглядались фактично як кріпаки військового відомства, а їхні малі сім'ї (дружина та діти) виключались зі складу селянської або міщанської громади і фактично змушені були надалі самотійно себе утримувати, питання соціальної допомоги рідним загиблих військовослужбовців та особам, що втратили здоров'я внаслідок військової служби, фактично не існувало. Існувало декілька так званих «військових богаділень», однак вони призначались переважно для військових інвалідів столичних гарнізонів. У більшості випадків солдати-інваліди, дружини та діти загиблих солдат були змушені самотійно вирішувати свої побутові проблеми, в окремих випадках допомогу їм могли надавати родичі та односельчани, лише в рідкісних поодиноких випадках надходила допомога від державних інституцій.

У 1877 р., коли для участі у війни з Туреччиною було мобілізовано значну кількість вояків запасу, уряд затвердив «Тимчасові правила про призріння сімей запасу та ратників державного ополчення, призваних у воєнний час на військову службу»; в лютому наступного року положення цього документу було розширено і уточнено в законі «Про призріння військових чинів, вбитих і безвісті зниклих на війні чи померлих від ран, отриманих в боях». Згідно з цими документами, надання допомоги сім'ям мобілізованих (зокрема, тих, що загинули в ході бойових дій) покладалось на земські інституції, а в губерніях, де земства були відсутні, – на спеціальні розпорядчі комітети. У випадку каліцтва, отриманого на службі, матеріальну допомогу мало надавати військове відомство, при цьому вона виплачувалась у чітко зафіксованому обсязі – 3 руб. щомісяця. Всі перераховані структури не займали веденням обліку осіб категорій, що

потребували допомоги, – виплати здійснювались лише після клопотання та доведення «нужденності» та необхідності допомоги.

В ході російсько-турецької війни 1877-1878 рр. державні органи губерній Правобережної України розпочали видачу допомоги родинам загиблих вояків та інвалідам війни. При цьому надання допомоги обмежувалось як численними бюрократичними перепонами, так і обмеженими фінансовими ресурсами місцевих установ, в бюджетах яких не були заплановані відповідні витрати; по завершенні війни надання допомоги майже повністю припинилось. Аналогічна ситуація повторилась під час російсько-японської війни 1904-1905 рр.; принциповою новацією цього часу стало лише створення спеціального органу, котрий опікувався дітьми, котрі втратили батьків в ході війни. У мирний період, коли Російська імперія не вела масштабних збройних конфліктів, виплата допомоги обмежувалась кількома сотнями осіб у кожній з трьох губерній Правобережжя.

В умовах недостатньої державної допомоги інвалідам війни та родинам загиблих, опікуваннями цими категоріями «неімущих» брали на себе недержавні структури. Зокрема, значну фінансову та продовольчу допомогу представниками обох вказаних категорій надавали місцеві осередки Російського товариства Червоного Хреста. Також активну діяльність на Правобережжі (насамперед, на Київщині) здійснювало Товариство піклування про нужденні родини воїнів, які втратили здоров'я на службі («Товариство Білого хреста»), під егідою якого діяв притулок в Києві, існували стипендії в навчальних закладах, виплачувалась грошова допомога. У сільській місцевості значну допомогу надавали церковні структури, що опікувались солдатськими вдовами і сиротами. У церквах періодично проводили збори грошей на допомогу певним категоріям населення, а також виставлялись так звані «кварти», в які можна було

жертвувати на ті чи інші цілі; недоліком цієї системи були її хаотичність (суми зборів у різних містах і повітах могли дуже сильно відрізнятись) та залежність від випадкових надходжень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерела

1. Ведомость о сборе денежных средств в помощь раненым в русско-японской войне, формулярные списки чиновников и др. (31 декабря 1904 г. – 13 ноября 1905 г.) // Державний архів Хмельницької області. Фонд 122. Кам'янець-Подільський повітовий предводитель дворянства. Оп.2. Спр. 98. 275 арк.
2. Списки нижних чинов, призванных из запаса на действительную службу военную по уездам губернии за 1904-1905 гг. (9 декабря 1904 г. – 4 октября 1905 г.) // Державний архів Хмельницької області. Фонд 233. Подільська губерньська земська управа. Оп. 1. Спр.650. 248 арк.

Опубліковані джерела

3. Высочайше утвержденный Устав состоящего под Высочайшим покровительством Её Императорского Величества Государыни Императрицы Общества попечения о раненных и больных воинах. С.424-432. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Том 42. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1871.
4. Высочайше утвержденный закон «О призрении семейств военных чинов, убитых и без вести пропавших на войне или же умерших от ран, полученных в сражении». *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Том. 53. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 131-156.
5. Высочайше утвержденный закон «О призрении нижних воинских чинов и их семейств». *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье.* Том. 32. Отделение 1. Петроград, 1915. С.54-88.

6. *Всеподданейший отчет военного министерства за 1905 год*. Санкт-Петербург: Военная типография, 1907.
7. *Ежегодник русской армии за 1873 и 1874 гг.* Санкт-Петербург: Военная типография, 1874. Ч. II. 624 с.
8. *Ежегодник русской армии за 1877 г.* Санкт-Петербург: Военная типография, 1877. Ч. II. 505 с.
9. *Заметки по вопросам, относящимся к деятельности Общества Красного Креста в минувшую войну 1877–1878 гг.* Санкт-Петербург, 1879. 80 с.
10. *Обзор деятельности Алексеевского главного комитета за десятилетие 1905-1916 гг.* Петроград, 1915. 462 с.
11. *Отчет правления Товарищества взаимопомощи офицеров Киевского военного округа о деятельности Товарищества в 1911 году*. Киев: Типография штаба округа, 1911. 10 с.
12. *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11: Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии*. Санкт-Петербург, 1898. 268 с.
13. *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 44: Журналы, дневники и очерки военных действий частей XII армейского корпуса*. Санкт-Петербург, 1903. 466 с.

Періодична преса

14. Е. Л. Школа-приют для детей офицеров в Киеве. *Разведчик*. 1902. №594. С.214.

15. Журнал общего годовичного собрания членов Общества попечения о бедных военного духовенства по Киевскому отделу. *Вестник военного духовенства*. 1902. №9. С.260-261.
16. Из отчетов Общества попечения о бедных военного и морского духовенства за 1911 год. *Вестник военного духовенства*. 1912. №7. С.259-261.
17. Краткий отчет Киевского отдела Общества попечения о бедных военного духовенства, состоящего под Высочайшим покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны за 1901 г. (четвертый год существования). *Вестник военного духовенства*. 1902. №9. С.259-260.
18. Краткий отчет Киевского отдела Общества попечения о бедных военного духовенства, состоящего под Высочайшим покровительством Государыни императрицы Марии Федоровны за 1902 г. (пятый год существования). *Вестник военного духовенства*. 1903. №6. С.166-167.
19. Лазарет общества «Красного креста» в Киеве. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №42. Приложение к №454 «Всемирной иллюстрации». С.336.
20. Об участии духовенства Подольской губернии к облегчению участи страждущих славян Балканского полуострова и больных и раненных воинов русской армии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1878. 15 марта (№6). Отдел второй, неофициальный. С.252-264.
21. Определения Подольской духовной консистории. *Подольские епархиальные ведомости*. 1877. 1 января (№1. Часть официальная). С. 13.

22. Отчет о приходе и расходе сумм по Главному управлению Общества попечения о раненых и больных воинах, пожертвованных в помощь действующим войскам, по 30 сентября 1877 г. *Подольские епархиальные ведомости*. 1878. 1 марта (№5). Отдел первый, официальный. С.55-62.
23. По Подолии. Проскуров. *Подолия*. 1913. 6 марта. С.4.
24. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №42. Приложение к №451 «Всемирной иллюстрации». С.335.
25. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №49. Приложение к №458 «Всемирной иллюстрации». С.391.
26. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №52. Приложение к №459 «Всемирной иллюстрации». С.11.
27. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №56. Приложение к №461 «Всемирной иллюстрации». С.207.
28. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №69. Приложение к №468 «Всемирной иллюстрации». С.151.
29. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №75. Приложение к №471 «Всемирной иллюстрации». С.199.
30. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №76. Приложение к №471 «Всемирной иллюстрации». С.207.
31. Пожертвования. *Иллюстрированная хроника войны*. [1877]. №102. Приложение к №487 «Всемирной иллюстрации». С.415.
32. Предложение Его Преосвященства, Преосвященнейшего Феогноста, Епископа Подольского и Брацлавского, данное Подольской духовной консистории 25Апреля за №2732. *Подольские епархиальные ведомости*. 1877. 1 июня (№11). С.202-203.

Монографії та статті

33. Бескровный Л. Г. *Русская армия и флот в XIX веке*. Москва: Наука, 1973. 616 с.
34. Бескровный Л. Г. *Русская армия и флот в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала*. Москва: Наука, 1986. 237 с.
35. Волкова Л. А. Призрение сирот русско-японской войны православной церковью в Вятской епархии. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2014. № 8 (2). С. 37-40.
36. Гуцин А. В. *Русская армия в войне 1904-1905 гг.: историко-антропологическое исследование влияния взаимоотношений военнослужащих на ход боевых действий*. СПб.: Реноме, 2014. 256 с.
37. Зайончковский П. А. *Военные реформы 1860-1870 годов в России*. Москва: Издательство Московского университета, 1952. 370 с.
38. Зайончковский П. А. *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. 1881-1903*. Москва: Мысль, 1973. 351 с.
39. Кармалюк С.П. Діяльність комітетів Червоного Хреста як ключовий чинник активізації соціальної допомоги в Україні. *Науковий вісник БДФЕУ. Гуманітарні науки. Спецвипуск «Соціальна робота та кадрова політика»: збірник наукових праць*. Чернівці: Технодрук, 2015. С.52-57
40. Кармалюк С.П. Організація недержавної соціальної опіки комітетами Червоного Хреста на Поділлі в другій п. XIX – на п. XX ст. *Матеріали IV Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції, 28-29 вересня 2012 р.* С.163-171.
41. Кожевин В. Л. *Российское офицерство и Февральский революционный взрыв*. Омск: Издательство Омского государственного университета, 2011. 260 с.

42. Кормина Ж. В. *Проводы в армию в пореформенной России. Опыт этнографического анализа*. Москва, 2005. 376 с.
43. Курцев А. Н. «Местное население не в состоянии дать всего необходимого»: Полутерриториальная система комплектования русской армии в начале XX века. *Военно-исторический журнал*. 2002. №4. С. 42-44.
44. Лапин В.В. Армия в империи – империя в армии: организация и комплектование вооруженных сил России в XVI- начале XX вв. The Army of Empire – Empire in the Army: The Structure and Recruitment of the Russian Armed Forces in the 16-20 centuries. *Ab Imperio. Теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве. Theory and History of Nationalities and Nationalism in the Post-Soviet Space*. 2002. №4. С.109-140.
45. Лапин В.В. Солдаты имперской армии на окраинах империи. *Военно-мобилизационная деятельность государства и российское общество в XVII-XX веках. Сборник статей*. Тамбов, 2008. С. 36-42.
46. Лапин В. В. Армия России как имперский интеграционный механизм. *Петербургский исторический журнал*. 2019. №1. С.302-313.
47. Лебедева С. С. Основные направления социальной деятельности Военного министерства в XIX – начале XX века (по материалам архива ВИМАИВиВС). *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Шестой Международной научно-практической конференции, 13-15 мая 2015 года*. Часть III. Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2015. С. 23-30.
48. Павлова И. П. Складывание системы государственной социальной помощи семьям солдат в России в конце XIX — начале XX в.

Военные традиции России: история, психология, культура. Санкт-Петербург: Нестор, 2000. С. 80-83.

49. Піскіжова В. В. Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. на сторінках газети «Киевлянин». *Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки і знахідки.* 2014. Вип. 23. С. 278-294.
50. Сидоренко О. Участь населення Чернігівської губернії у російсько-турецьких війнах другої половини ХІХ ст. (за матеріалами колекцій і зібрань Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського). *Ніжинська старовина.* 2014. Вип.18. С.96-102.
51. Сохань П. С., Жук В. Г. Участь народних мас України у визволенні Болгарії. *Український історичний журнал.* 1978.№2. С.66-75.
52. Скрипник А. Ю. *Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792-1865 рр.).* Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
53. Стецюк В. Б. Кременецький притулок відомства військового духовенства (1896-1907 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл., доктор. і аспір.: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 16. Т. 1. С. 46-47.*
54. Стецюк В. Б. Правобережна Україна і російсько-турецька війна 1877-1878 рр. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г.*

- Філінюк (відп. ред.) та ін.]. *Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 12. С.170-181.*
55. Фаворисов Е. В. Призрение семей нижних чинов, призванных в военное время на действительную службу (1874-1912). *Молодой ученый*. 2010. № 9 (20). С. 217-224.
  56. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. *Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 413 с.
  57. фон Хаген М. Пределы реформы: национализм и русская императорская армия в 1874-1917 годы. *Отечественная история*. 2004. №5. С. 39-47.
  58. Чубаров А. И. Законодательное регулирование вопросов призрения солдатских семей в Российской империи в конце XIX — начале XX века и его региональная реализация (на примере Курской губернии). *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета: Электронный научный журнал*. 2019. №3(31). С. 244-257.
  59. Щербинин П. П. *Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX вв.* Тамбов, 2004. 508 с.
  60. Щербинин П. П. Дети-сироты и их призрение в период войн России начала XX в. *Вестник Тамбовского университета. Сер. Гуманитарные науки*. 2013. № 9 (125). С. 334-341.
  61. Щербинин П. П. Особенности призрения солдатских семей нижних чинов, призванных на русско-турецкую войну 1877-1878 гг. (новые испытания русской солдатки). *Гуманитарные науки: проблемы и решения: сб. науч. статей*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2004. Вып. 2. С. 286-290.

Дисертації

62. Кармалюк С. П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867- 1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський, 1998. 183 арк.
63. Соколова В. Н. Российское общество Красного Креста (1867-1918): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2014. 302 л.